РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

Михайло ГЛУШКО

КРИМСЬКИЙ А.Г. ЗВЕНИГОРОДЩИНА. ШЕВЧЕНКОВА БАТЬКІВЩИНА З ПОГЛЯДУ ЕТНОГРАФІЧНОГО ТА ДІАЛЕКТИЧНОГО: ВІДТВОРЕННЯ З АВТОРСЬКОГО МАКЕТУ 1930. / АВТОР ПЕРЕДМ. А.Ю.ЧАБАН. — ЧЕРКАСИ: «ВЕРТИКАЛЬ», ВИДАВЕЦЬ ПП КАНДИЧ С.Г., 2009. — XVI+438+10 с., іл.

Названу працю Агатангела Кримського читач чекав довго – майже 80 років, хоча її гранки автор вичитав й особисто виправив ще в 1930 р. На жаль, унікальне дослідження видатного українського вченого не побачило тоді світ[131] через загальновідомі причини – розпуск і закриття установ та осередків етнографічного профілю, заборону випуску етнографічних видань тощо, які почалися після політичного процесу над членами міфічної «Спілки визволення України».

За скупими згадками сучасників А. Кримського, було виготовлено два примірники «Звенигородщини», один з яких і досі зберігається як велика реліквія у фондах Звенигородського районного краєзнавчого музею Черкаської області. Саме з цим примірником гранок і працював академік, залишивши на його сторінках правки, загальний висновок «Виправити – друкувати» та власний підпис. Про долю іншого примірника неопублікованої «Звенигородщини» поки що нічого не відомо[132].

Так чи інакше, але у 70-х – на початку 90-х років XX ст. українські вчені (О. Дей[133], М. Веркалець[134], М. Гуць[135] та ін.) з дослідженням А. Кримського «Звиногородщина*. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного, з географічною мапою та малюнками. Частина 1, випуск 1. Побутово-фольклорні тексти» не працювали. Широкому читацькому загалу воно стало доступне лише нині, причому завдяки ентузіазму високих посадовців Черкащини і творчому зусиллю доктора історичних наук Анатолія Чабана. Останній написав для видання передмову «Невідомий Кримський» (с. V–XVI), в якій стисло і в доступній для молоді формі розглянув життєвий та творчий шлях А. Кримського, історію підготовки «Звенигородщини», наголосивши, «що всім своїм життям науковця, організатора науки, викладача Агатангел Юхимович переконливо доводив, що основною метою його життя є духовне і національне відродження рідного (українського. – *М. Г.*) народу» (с. IX), попри те, що жодна крапля української крові у його жилах ніколи не текла.

Позитивним надбанням нещодавно опублікованої першої частини задуманої А. Кримським трилогії* * «Звенигородщина» вважаємо також те, що видавці зберегли формат, нумерацію сторінок, усі мовні і стилістичні особливості

макету-оригіналу 1930 р., що, безперечно, теж забезпечить безцінність книжки на довгий період, з одного боку, як поліграфічної пам'ятки, з іншого – як збірника з неповторними історичними, етнографічними, фольклорними та діалектологічними джерелами. Отож торкнемося історії підготовки та змісту самого дослідження.

В особистому житті А. Кримського Звенигородський край посідав окрему сторінку: тут минули його дитячі роки (народився учений 15 січня 1871 р. в сучасному м. Володимирі-Волинському Волинської обл.), пізнав світ і засвоїв перші наукові ази про нього, часто навідувався до «малої» батьківщини в дорослому віці – вже як знаний фахівець-лінґвіст, історик, народознавець, письменник тощо. Підозрюючи в антирадянській націоналістичній діяльності, у Звенигородці А. Кримського також заарештували 20 липня 1941 р., після чого він опинився аж у Кустанайській в'язниці НКВД (нині Казахська Республіка), де незабаром (25 січня 1942 р.) і помер.

У контексті сказаного доцільно наголосити ще на одному показовому і повчальному для нинішнього покоління народознавців моменті: своє дослідження учений готував понад чотири десятиліття. «В 1880-их роках, буде тепер тому більше[,] ніж 40 літ, я, сумно відчуваючи, що рідна моя Звиногородщина залишається для етнографічної та лінгвістичної науки terra incognita, вирішив узятися систематично за її студіювання, надто ж позанотовувати те, чому загрожує забуття», – згадував А. Кримський у передмові, яка відкривала першу частину його праці*.

Водночас, мовлячи про авторство «Звенигородщини», маємо обов'язково пам'ятати і про те, що, крім А. Кримського, до неї безпосередньо чи побіжно долучилося ще понад два десятки осіб: Іван Лисак, Софія Терещенкова, Сергій Єфремов, Йосип Димінський, О. Панасевич, Василь Рожанський, Г. Оксененко, В. Саббатовський, Марта Кислинська, А. Метлинський, Микола Левченко, Т. Мисливець, К. Степура, І. Мищенко, П. Шалієвський, Т. Вовк, Д. Коваленко, П. Влизько, Панас Надзуга, Спиридон Кириленко, Т. Киченко, П. Яровенко, Микола Пасинок, П. Тимошенко, Степан Василенко, Тодось Козій, П. Баранов, Захарій Щербак. Серед названих осіб одні є дуже відомі (С. Єфремов, С. Терещенкова[136]), інші – зовсім невідомі, причому не лише широкому читацькому загалу, а й сучасним українознавцям, позаяк належали до різних соціальних верств тогочасного суспільства, зокрема і до селянства (І. Лисак, С. Кириленко).

Справа в тому, що фактологічною основою «Звенигородщини» послужили не тільки етнографічні та фольклорні джерела в записах А. Кримського, а й народознавчі матеріали, які в різні роки зібрали названі вище дослідники та шанувальники української старовини. Більше того, як засвідчує аналіз поданого у виданні фактажу, народознавчі скарби самого А. Кримського є менш чисельними, ніж кількість етнографічних та фольклорних пам'яток, які виявили

і зібрали, зокрема і на особисте замовлення академіка, деякі інші уродженці Звенигородського краю, передовсім Іван Лисак та Софія Терещенкова. До речі, саме з цієї причини портрети цих двох осіб та розширені біографічні довідки про них учений подав у книзі (відповідно на с. 68–70, 143–144), чим виявив особливу повагу до кожного з них та вдячність за їхню безкорисливу працю на благо рідного народу та української науки.

Згідно з наявною у праці паспортизацією різних за характером народознавчих і діалектологічних джерел, А. Кримський записав їх у семи населених пунктах: м. Звенигородці, селах Неморожі, Озірній, Чижівці, Гудзівці, Рижанівці та на хуторі Яровистому. В окремих місцях дослідження про це йдеться безпосередньо, наприклад: «Весілні записи із Звиногородщини я маю такі: […]. Мої записи 1890 р. – із двох близьких сіл на захід од Звиногородки. Одне село – Неморож […], друге село – Озірна…» (с. 85); «У мене в неморозьких записах (1890) далі йдуть іще дві строфі, теж сексуального характеру, але краще буде тут їх не наводити» (с. 125); «Подаю ті вірування (пов'язані зі святкуванням Великодня. – *М. Г.*) за своїми записами 1890 р., що я записав у Звиногородці од старого Андрія Прокопенка…» (с. 297); «Записуючи там (в Неморожі. – *М. Г.*) веснянки 1890 року, я разом з тим робив записи і в сусідньому селі Озірній…» (с. 326–327); «24 червня 1890 року я записав до свого щоденника те, що сам бачив і сам чув у Звиногородці того дня на Йвана Купайла» (с. 390); «У Рижанівці я записав (1900): «Прийшов Гилія (Ілля. – *М. Г.*) – наробив гнилля». У Звиногородці це кажуть часто» (с. 429) тощо. Крім того, перевіряючи достовірність колядок із села Гусакова, які зібрав колектив молодих шанувальників народної поезії на чолі з О. Панасевичем, в одного з мешканців цього поселення А. Кримський записав колядку «Щасливії часи віка» (с. 230–231).

Етнографічні і фольклорні матеріали С. Терещенкової охоплюють аж 23 населені пункти колишнього Звенигородського повіту та поза його межами: Попівку (родинне село дослідниці), Багачівку, Вільховець, Тарасівку, Михайлівку (Сосову), Рижанівку, Неморож, Гудзівку, Залісне (нинішнє село Заліське), Стару Буду, Чичиркозівку, Мизинівку, Невмитий (хутір), Хлипнівку, Чижівку, Сигнаївку, Будище, Стебне, Шестеринці, Зелену Діброву, Януків (хутір), Звенигородку, Городище. Записи інших дослідників охоплюють такі поселення: С. Єфремова – села Пальчик (родинне село вченого) і Шостакове, І. Лисака – село Колодисте, Й. Димінського – м. Лисянку, О. Панасевича, Г. Оксененка, В. Саббатовського, В. Рожанського та М. Кислинської – село Гусакове, М. Левченка – м. Звенигородку, П. Мисливця, – село Зелену Діброву, І. Мищенка – село В'язівок, П. Шалієвського – село Ріпки, Т. Вовка – село Терешки, Д. Коваленка – село Керелівку (нинішнє село Шевченкове), П. Влизького – село Сигнаївку, П. Надзуги – село Журжинці (інша назва – Джурджинці), С. Кириленка – село Чижівку, Т. Киченко – село Лип'янку, М. Пасинка – село Новоселицю, К. Степури – село Зелену Діброву, П. Яровенка

– село Товсту, П. Тимошенка – село Березняки, С. Василенка – село Скальоватку (нинішнє село Скаловатка), Т. Козія – село Скальоватку, П. Баранова – село Каменечне (нинішнє село Кам'янечне), З. Щербака – село Попівку.

Однак авторство самого А. Кримського від цього ніскільки не постраждало. Навпаки, залучивши до співпраці десятки інших людей і визнавши їхні записи як безцінний скарб, він тим самим довів, що духовне і національне відродження українського народу не було для нього пустим звуком. Більше того, за десятками приміток, зіставлень, порівнянь тощо, які супроводжують увесь текст «Звенигородщини», помітна титанічна праця академіка. Як показовий приклад дозволимо собі процитувати ті рядки А. Кримського, в яких описується опрацьовування польових етнографічних матеріалів І. Лисака: «Оці мальовничі образки сільського життя-буття надіслав до мене 1906 року селянин із с. Колодистого Іван Лисак. Це собі простий селянин, тільки ж дуже інтелігентний, добре начитаний. З ним приятелював покійний В. М. Доманицький[137] […], і через Доманицького познайомився з Ів. Лисаком і я. Дано було Ів. Лисакові писану етнографічно-побутову і фольклористичну програму. Тільки ж він не надто тримався програмового плану, а писав так, як йому краще підказувала асоціація ідей. З художнього боку – його записи через те лиш виграли, але з систематичного – трохи програли, і міні довелося тепер, перед друком, декотрі його розділи попереставляти, а поодинокі уступи часом і геть повитягати, щоб дати їм у збірці зовсім инакше місце…» (с. 68).

Очевидно, не менше інтелектуальних зусиль вчений доклав для групування, систематизації й текстологічного опрацювання етнографічних та фольклорних матеріалів у записах інших народознавців. Скажімо, щоб матеріали Й. Димінського, «писані […] по-російськи, дуже важким, канцелярським стилем», не відрізнялися від інших, А. Кримський подав їх «по-українськи, саме такою мовою, якою говорять […] на Звиногородщині» (с. 71). Народознавець також уточнив достовірність записів своїх попередників та сучасників, зокрема і молодіжного гурту, який узимку 1897–1898 років очолював О. Панасевич: «Як перейшли ті записи до моїх рук, я познаходив у їх текстах чимало-чого непевного, не розбірного. Видко було: і сами колядники не добре розбирали те, що співали, і записувачі не все те розуміли, що записували. Через те я в найближчий ярмарковий день вийшов у Звиногородці на базар та й напитав старенького чоловіка з Гусакової, що прийшов до міста побазарювати. Закликавши старого до себе, я попрохав його переслухати всі колядкові записи з Гусакової, котрі міні було дано. За його допомогою пощастило міні розібрати деякі поплутані стихи та й повиправляти їх на добре. Та ще й сам я записав од нього прегарну колядку, чисту пастораль» (с. 230).

Загалом у рецензованому дослідженні використані польові джерела, що стосуються понад чотирьох десятків населених пунктів колишнього

Звенигородського повіту та сусідніх теренів. Згідно зі сучасним адміністративно-територіальним поділом, вони належать до Звенигородського (м. Звенигородка, села Багачівка, Будище, Вільховець, Гудзівка, Гусакове, Мизинівка, Михайлівка, Неморож, Озірна, Попівка, Рижанівка, Скаловатка (нині присілок м. Ватутіне), Стара Буда, Стебне, Тарасівка, Хлипнівка, Чижівка, Чичиркозівка, Шевченкове), Тальнівського (села Заліське, Колодисте), Лисянського (смт Лисянка, села Журжинці, Ріпки, Шестеринці), Катеринопільського (села Новоселиця, Пальчик, Шостакове), Городищенського (м. Городище, села В'язівок, Зелена Діброва, Товста), Шполянського (села Лип'янка, Сигнаївка, Терешки), Смілянського (село Березняки) районів Черкаської області. Крім того, колишні хутори Невмитий, Януків і Яровистий, які в минулому знаходились у межах нинішнього Звенигородського району, вже зникли. Нарешті, два села (Кам'янече і Торговиця) є невід'ємною складовою сучасного Новоархангельського району Кіровоградської області[138] .

З хронологічного погляду опубліковані в першій частині «Звенигородщини» народознавчі джерела були записані в різні роки. Зокрема, більшість етнографічних та фольклорних матеріалів А. Кримський зібрав у 1890 (Звенигородка, Неморож, Озірна, Рижанівка, Яровистий), 1900 (Звенигородка, Гудзівка) і 1902 (Звенигородка, Гудзівка) роках. Крім того, із фраґментарних даних дізнаємося про те, що в 1928 р. учений провів на теренах Звенигородщини спеціальну етнографічну мандрівку, учасницею якої була також С. Терещенкова.

Записи С. Єфремова датовані 1892 р., О. Панасевича, Г. Оксененка, В. Саббатовського, В. Рожанського та М. Кислинської – 1897–1898 роками, С. Кириленка – 1902 р., І. Лисака – 1905–1906 роками, С. Терещенкової – переважно 1926 р, спорадично – 1925 і 1928 роками, всіх інших згаданих вище осіб – 1928 р. Винятком у цьому відношенні є матеріали двох людей – колишнього вчителя Й. Димінського та Амвросія Метлинського. Перший з них на замовлення відомого знавця українського звичаєвого права Олександра Кістяківського записав у Лисянці етнографічні відомості про традиційне весілля та звичаєве право відповідно в 1878 та 1880 роках. А. Метлинський побічно «причетний» до видання тим, що А. Кримський залучив із його збірки «Народные южнорусские песни» (Київ, 1854) п'ять весільних пісень, п'ять колядок та одну примовку (с. 145–146, 247–248), які фольклористу надіслали зі Звенигородщини в середині XIX ст.

За структурою дослідження А. Кримського поділяється на 28 умовних розділів (за визначенням самого вченого – «відділів»), які відрізняються один від одного не лише тематикою, але й походженням і місцем записів, загальним обсягом фактажу, його різноманітністю тощо. Зокрема, щонайменше п'яту частину «Звенигородщини» становлять етнографічні матеріали вже неодноразово згаданого селянина І. Лисака із села Колодистого, які відкривають

книжку й охоплюють найрізноманітніші сфери щоденного життя та побуту місцевих селян на початку XX ст.: хліборобство як головну галузь господарства, різні види домашніх ремесел і промислів (торгівлю, ткацтво, шевство, кравецтво, ковальство, столярство, бондарство), знаряддя праці (плуг, рало, борону, дрібний сільськогосподарський реманент), транспорт (віз, сани), житлово-господарський комплекс, жіночий і чоловічий одяг, щоденну і святкову їжу та напитки, зброю, традиційні сімейні стосунки, виховання дітей тощо. Йдеться тут також про такі традиційні і не зовсім звичні для початку XX ст. явища, як старцювання, народні знання (метеорологію, метрологію, арифметику, медицину), гостинність, косметику і т. ін. (с. 1–68)*. Однак, цим записи із села Колодистого не вичерпуються. Як уже зазначалося, окремі матеріали І. Лисака А. Кримський «повитягав» і помістив їх в інших місцях (розділах) праці, на що звертатимемо увагу далі.

У сучасних етнологів і фольклористів велике зацікавлення обов'язково викличуть етнографічні матеріали «Звенигородщини», що стосуються традиційних шлюбних звичаїв та весільної обрядовості, позаяк, порівняно з багатьма іншими історико-етнографічними реґіонами та районами України (Поліссям, Поділлям, Волинню, Покуттям, Гуцульщиною, Бойківщиною тощо), Середнє Подніпров'я, до якого належить Черкащина загалом і Шевченківський край зокрема, досліджене поки що явно недостатньо[139]. Охоплюють ці матеріали аж чотири розділи (третій–шостий) книжки (с. 78–163) і за обсягом не поступаються згаданим раніше записам І. Лисака. Зокрема, у третьому та четвертому розділах йдеться відповідно про сватання та власне весілля у селі Попівці, які докладно описала в 1926 р. С. Терещенкова, у п'ятому – опубліковані вже зазначені раніше весільні пісні зі збірки А. Метлинського, а в шостому – першоджерела Й. Димінського, які він зібрав у 1878 р. у м. Лисянці. Отож, зважаючи на характер та якість цих народних скарбів, безперечно, на першочергову увагу заслуговують етнографічні матеріали із села Попівки, які відзначаються передусім докладністю та повнотою, що не заперечував і А. Кримський як упорядник «Звенигородщини». Точніше, визначаючись з етнографічними джерелами про весільну обрядовість, зокрема і з власними записами, свій вибір учений мотивував так: «До друкування покладяно в основу дуже добрий опис С. М. Терещенкової (тут і далі розрядка А. Кримського. – *М. Г.*). Мої тексти, записані сорок тому літ у сусідній із Попівкою Неморожі та в Озірній, можна сказати, нічим не одрізняються от теперешніх Терещенкової записів. Деякі (і то нечисленні) мої варіанти та ще такі Неморозькі й Озірянські пісні, що їх у весілному Попівському описі С. М. Терещенкової не знаходимо, я подаватиму серед її текстів у квадрадних дужках» (с. 85).

Унікальність весілля, зафіксованого С. Терещенковою та доповненого матеріалами А. Кримського, хоча б у тому, що лише пісень, які супроводжували різні обрядодії, дійові особи та атрибути, подано у книжці аж 422 зразки.

Скрупульозно описано також різні звичаї та обрядові дії, які відбувалися упродовж восьми днів весілля – від суботи до другої неділі, тобто від початку виготовлення короваю у молодої (молодого) до звичаю, за яким у неділю на восьмий день весілля дівчата (колишні дружки) приносили молодій обід та пригощалися з нею. Науковців і шанувальників традиційної культури зацікавлять також численні нюанси, властиві для колишніх весільних звичаїв та обрядових дій мешканців Звенигородщини – «коровай бгати», «вити гільце», організовувати «поїзд» молодого, «вінчики», «комора», танці «на рядні» після поділу короваю, звичаї «на кури» та «плести журавля» тощо. Окремі звичаї, які зафіксувала С. Терещенкова, були рідкісними не лише для населення Середнього Подніпров'я, а й усієї української спільноти. Наприклад, згідно з наявним описом дослідниці, в неділю, поки відбувалося весілля, молодий увесь час сидів у шапці (с. 95), а напередодні виїзду до молодого староста тримав «князя» за хустку і тричі обводив його навколо воза, на якому сиділа молода, а молодий тим часом хльостав батогом по возі та промовляв до судженої: «А кидай батькові норови та забирай мої!» (с. 122).

У сьомому розділі описуються «родини, христини та перші заходи коло дитятка» у селах Колодистому й Попівці (с. 164–175), а у восьмому розділі – поминальний «гобід» у с. Колодистому (с. 176–177). Хоча за обсягом та насиченістю фактажу ці матеріали суттєво поступаються етнографічним джерелам про весільну обрядовість, однак сама їх наукова цінність від цього ніскільки не зменшується. Принаймні наявний у дослідженні А. Кримського опис родильної обрядовості суттєво доповнює славнозвісні етнографічні матеріали про цю важливу ділянку сімейно-побутової культури в записах Марка Грушевського[140], які він зібрав також на Черкащині – у Чигиринському повіті[141]. Окремі моменти, пов'язані з похороном і поминанням покійника, теж будуть корисними для етнологічних студій, особливо якщо зважати на поки що незадовільний стан наукового дослідження народної похоронної та поминальної обрядовості українців.

Найбільший за обсягом блок етнографічних матеріалів (20 розділів) стосується традиційної календарно-побутової обрядовості мешканців Звенигородщини. Для загального уявлення про його тематику назвемо кожний розділ у тій послідовності, в якій подав їх А. Кримський: «Баб'ячий» каляндар» (с. 178–179); «Осінь в її добірках та звичаях» (с. 180–198); «Пилипівка» (с. 199–208); «Багата кутя і Різдво» (с. 209–216); «Колядування і колядки» (с. 217–242); «На Меланки перед Новим роком» (с. 243–246); «Позаписувані щедрівки» (с. 247–258); «Новий рік» (с. 259–264); «Голодна кутя та Ордань» (с. 265– 276); «Од Стрітення ік Великодню» (с. 277–295); «Великдень і великодний тиждень» (с. 296–319); «Весняні та великодні пісні та гри» (с. 320–337); «Од Провід до Зелених святок» (с. 338–350); «Зелені святки і «Лоскотавчині» проводи» (с. 351–368); «Петрівчані запусти та «шуляк» та піст» (с. 369–373); «Івана Купайла»

(с. 374–398); «Петрівчані пісні» (с. 399–410); «Кінець Петрівці, свято Петра й Павла» (с. 411–422); «Про квіти» (с. 423–425); «Липень-юль» (с. 426–434).

Водночас маємо всі підстави стверджувати, що серед названих розділів не вистачає ще одного дуже важливого – про жнива. Те, що вчений підготував його, маємо конкретне свідчення у книжці: «…Про жнива, з якими обрядами зажинають, з якими дожинають, то що, буде ширша мова вже в липні (розрядка А. Кримського. – *М. Г.*), в осібному розділі» (с. 412). Побіжно йдеться про нього також у двох примітках. Зокрема, у коментарі до петрівчаної пісні «Де ти, хмелю, зімував, що й не розвивався?», А. Кримський наголосив: «…Нижче ми це побачимо *в відділі про жнива і про жнивові пісні* (тут і далі курсив автора. – *М. Г.*) варіянт оцієї самої пісні співається й геть пізніш од Петрівки, увечері, серед танців («до скоку»)» (с. 401). Коментуючи петрівчану пісню «Ой у полі нивка», яку записала С. Терещенкова у с. Попівці, дослідник зазначив, що «нижче, в *відділі про жнива*, ми зустрінемо її варіант, записаний у Попівці-ж таки, тільки вже в липні, серед найгарячішої жнивової пори» (с. 410). Отож чому і на якій стадії підготовки книжки до видання цей розділ зник, – нині неможливо встановити. Натомість цілком ймовірно, що фраґмент цього «відділу» опублікував у 1991 р. в республіканській газеті «Культура і життя» М. Гуць, присвоївши йому назву «Щоб покинули жати та йшли колядувати». До такого припущення спонукає нас характер цього етнографічного матеріалу та форма його подачі, яка збігається із формою подачі етнографічних і фольклорних творів у книзі «Звенигородщина».

Якщо ж оцінювати названі раніше розділи загалом, то вони охоплюють весь календарний рік як хронологічну одиницю, причому за його початок А. Кримський обрав 1 вересня, а не 1 (14 за ст. ст.) січня чи 1 (14) березня. Як відомо, цей день вважався початком Нового року до реформи Петра I (у Росії його офіційно дотримувалися у XVI–XVII ст.)[142]. І все ж, опис календарно-побутових звичаїв та обрядів у дослідженні академіка відкриває не осінній цикл, в власне «баб'ячий» календар, який записав І. Лисак. Згідно з ним, «ніхто про «число месяца» не говорить, а щитають по празниках, по «ниділях», і починається він «попереду од Різдва». Щонайважливіше, це є чи не єдиний зразок відповідного усного народного («баб'ячого») календаря населення Середнього Подніпров'я як історико-етнографічного району[143] й один із найбільш ранніх записів (1905 р.) в українській етнографії загалом.

Стосовно самих календарно-побутових звичаїв та обрядодій річного кола, що описані в рецензованому виданні, то переповідати зміст про них немає сенсу, позаяк навіть найдокладніший переказ не може розкрити всього їхнього багатства. Принаймні це тема для не однієї розмови. Тому торкнемося лише найголовніших з наукового погляду моментів дослідження А. Кримського, пов'язаних із календарно-побутовою обрядовістю.

Зокрема, як засвідчують назви зазначених раніше розділів, наявний у них фактаж має різний характер: в одних структурних складових («відділах») переважають суто описові етнографічні матеріали, в інших – фольклорні. Скажімо, зразки усної народної поезії домінують у таких розділах, як «Колядування і колядки», «Позаписувані щедрівки», «Весняні та великодні пісні та гри», «Петрівчані пісні». До речі, великим успіхом А. Кримський уважав те, що вдалося зібрати з півсотні петрівчаних пісень, оскільки у фольклорних збірниках його попередників (А. Метлинського, Бориса Грінченка) було опубліковано їх зовсім мало – лише два-три зразки, а у відомих «Трудах» Павла Чубинського вони зовсім відсутні (с. 390). Багатий пісенний матеріал міститься також у розділах «Великдень і великодний тиждень» та «Івана Купайла». Зразки усної народної творчості різних жанрів (пісні, перекази, легенди, народні оповідання, прислів'я, приказки тощо) часто супроводжують описи інших важливих дат календарного року – Меланки, Водохреща, Стрітення, Благовіщення, Юрія, Семена Злотника, Зелених свят тощо. Щоправда, серед етнографічних матеріалів переважають ті, що мають форму народних оповідань, тобто докладних розповідей-монологів, які були записані від місцевих селян.

У великих за обсягом розділах етнографічні та фольклорні матеріали про календарно-побутову обрядовість подані переважно за основним місцем запису. Наприклад, описи святкування Великодня стосуються Колодистого, Чижівки і Ріпок, а репертуар веснянок представляє такі населені пункти, як Неморож, Пальчик, Колодисте, Ріпки та Журжинці. Водночас весь фактаж викладений зі строгим дотриманням послідовності відзначення традиційних календарних дат (свят і присвяток).

Серед конкретних звичаїв, обрядодій та вірувань, що описані в дослідженні А. Кримського, особливої уваги заслуговують передовсім рідкісні вже для кінця XIX – першої третини XX ст., причому не лише для Середнього Полісся (Звенигородського краю також), а для всієї української етнічної території: «каганця женити» («свічку женити») на свято Симона Стовпника (1 вересня), «проганять колядку на дуба» на Водохреща, «справлять Кострубонька» («Коструба») на початку весни, відзначати «Лоскотавчині проводи» («розгри», «брики», «регітний день») у понеділок першого тижня Петрівки та «гонити шуляка» того ж дня тощо.

Велику наукову цінність має графічний ілюстративний матеріал С. Терещенкової, який органічно доповнює описи окремих елементів традиційно-побутової культури українського населення Звенигородщини 20-х років XX ст.: зображення весільних сценок (сватання молодої, батька й матері, молодят та двох «дружків» на весіллі в понеділок) (с. 145–146), атрибутів, які готували до водосвяття на Водохреща («гордані», «льодового престола», «льодового хреста» та «льодової брами») (с. 272–274), традиційних писанок (с. 306), зовнішнього вигляду «Коструба» (с. 323–324).

Наостанок, зважаючи на те, що в майбутньому етнографічні, фольклорні та діалектологічні джерела рецензованого дослідження А. Кримського будуть активно залучатися у порівняльному контексті та задля з'ясування походження окремих етнокультурних явищ (реалій), вважаємо за доцільне звернути увагу знавців історії та народознавців (етнологів, фольклористів) на один історичний момент, що стосується Середнього Подніпров'я загалом і Звенигородського краю зокрема. Маємо на увазі сумнозвісний масовий згін населення з Правобережної України на Лівобережжя у 1711–1712 роках, через що деякий період терени між Дніпром і Південним Бугом були майже безлюдними[144]. Хоча згодом окремі переселенці і повернулися на свою «малу» батьківщину[145], але значну частину, якщо не більшість усього населення цих земель, зокрема і Звенигородщини як невід'ємної складової Київського воєводства, становили передовсім вихідці з інших місцевостей Правобережної України – Поділля, Волині, Полісся тощо. Отож, аналізуючи та вводячи в науковий обіг наявні у «Звенигородщині» джерела, дослідник має постійно пам'ятати про цей важливий аспект, щоб уникнути суб'єктивних суджень, міркувань, тверджень тощо, а також поспішних і невмотивованих висновків.

Загалом, перечитуючи рядки «Звенигородщини» як унікального наукового дослідження, розмірковуючи над долею, з одного боку, його автора-упорядника, з іншого – українців Звенигородського краю, зокрема й у 1711–1712 роках, мимоходом закрадається «крамольна» думка: безцінні рукописи не горять «у вогні», а страждання і великі людські жертви Всевишній відтак компенсує народу у вигляді народження геніїв, яким був А. Кримський, а також інший неповторний представник Звенигородщини – Тарас Шевченко.